

DE TOEKOMST VAN WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

GEBIEDSONTWIKKELING LANDSCHAP WONEN ECONOMIE

PROJECT VAN DE STICHTING DUURZAAM GROEDE MET DE WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH

Op gebied van klimaat en biodiversiteit zijn er internationale verdragen, Europese richtlijnen en Nationale wetgeving. De Stichting Duurzaam Groede heeft in 2018 Wageningen Wetenschapswinkel gevraagd te onderzoeken wat dit betekent voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Aan dit project met WUR hebben een vijftigtal betrokkenen meegewerkt. In deze krant meer over dit project en de aanleiding daarvoor. Aan het eind van het project, begin 2022 werden de volgende aanbevelingen aan de colleges van B&W en GS.

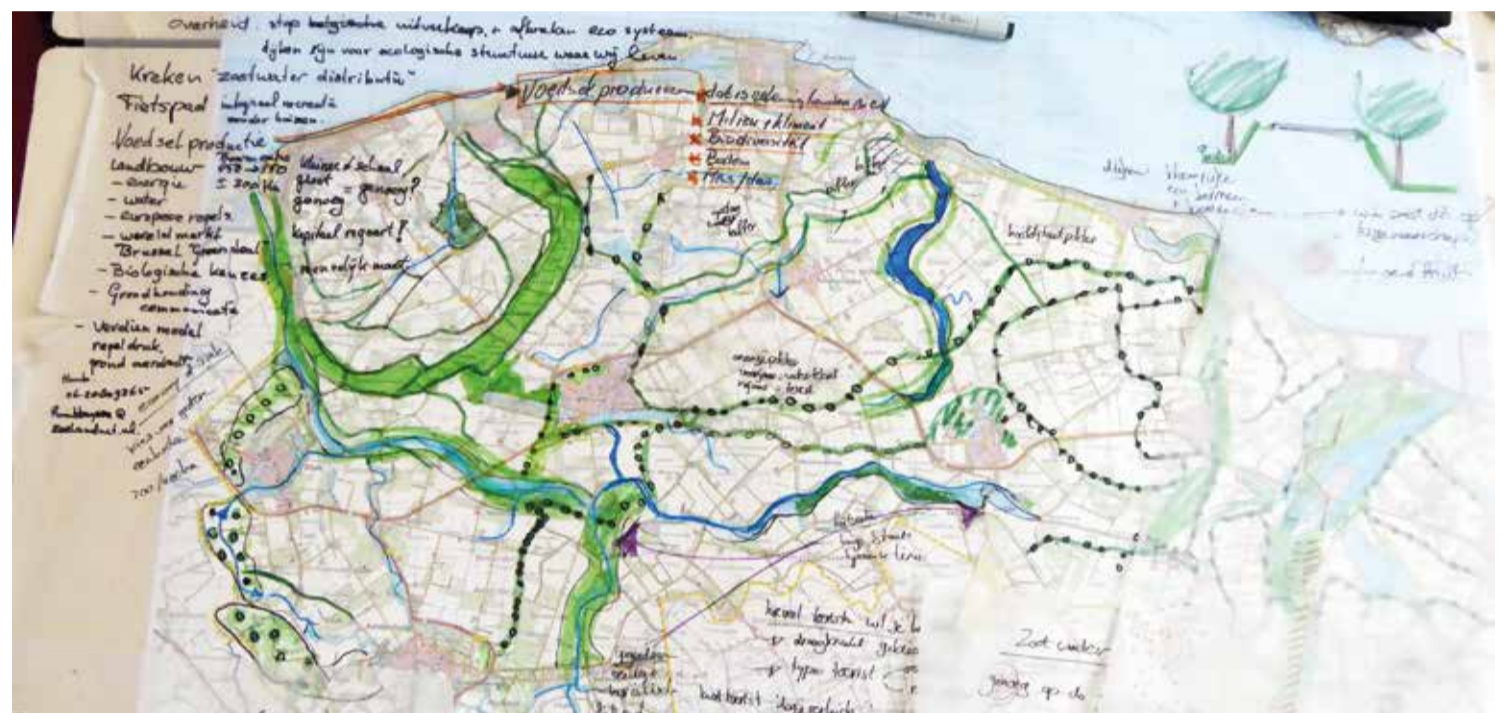
Tijdens de multi stakeholder bijeenkomsten werd al snel duidelijk dat we drie deelgebieden moeten onderscheiden voor wat betreft gebiedsontwikkeling:

- de kuststrook
- het middengebied
- de grensstreek
- suggesties

Een synthese van de vele voorstellen die een ontwikkeling schetst ten aanzien van een duurzame ontwikkeling, die economisch perspectief biedt, kan als volgt worden samengevat:

a) De kuststrook

Het verdienmodel van de agrarische sector in de kuststrook komt steeds verder onder druk te staan vanwege de verzilting en het gebrek aan zoet water. Omschakeling naar een extensieve, natuur inclusieve, multifunctionele bedrijfsvoering zal nieuwe economische perspectieven bieden. Door de reeds aanwezige natuurgebieden robuuster te maken zal de toegankelijkheid voor bewoners en



recreanten toenemen en de druk op de kust enigszins verminderen. Wanneer de productie in de agrarische sector meer specifiek op de recreatiesector gericht kan worden zal dat niet alleen de ketens verkorten, maar tevens een werkgelegenheidsimpuls geven.

b) Het middengebied

In het middengebied blijft de agrarische productie hoofdzaak, met als bijzonder kenmerk de potentie voor plantaardige eiwitproductie. Terwijl de agrarische sector zich conformeert aan de richtlijnen zoals vastgelegd in de Zeeuwse Omgevingsvisie, dient absolute prioriteit gegeven te worden aan de zoetwaterproblematiek. De oplossing moet gezocht worden in het gebruik van het bestaande, gerevitaliseerde

rekensysteem, in plaats van oplossingen per ondernemer.

c) De grensstreek

De beleving van de natuurhistorische waarde kan worden vergroot door het revitaliseren van het krekengebied en de ontwikkeling van (voedsel-)bos percelen. Voor dit gebied wordt samenwerking met het initiatief Landschapspark Zwinstreek aanbevolen.

d) Suggesties

Alle deelnemers willen graag een aantal suggesties met u delen die er wellicht toe kunnen bijdragen dat voortgebouwd kan worden op de dynamiek en betrokkenheid die is ontstaan tijdens de twee bijeenkomsten. Zo zouden de aanbevelingen zoals die in de genoemde rapporten worden genoemd opgenomen

kunnen worden in de omgevingsvisie van de gemeente Sluis en wellicht is er een mogelijkheid om een kwartiermaker aan te stellen die de opvattingen van de verschillende stakeholders en hun rol in het proces vastlegt. En misschien is het een gedachte om per deelgebied een gebiedscommissie aan te stellen waarbij relevante stakeholders worden uitgenodigd om deel te nemen, eventueel aangevuld met de nodige externe expertise. Zoals we hebben gezien, nadat de plannen voor ons gebied uit de jaren 90 werden omarmd, kosten ontwikkelingen tijd. We hebben ook geleerd dat plannen en inspiratie nodig zijn om de benodigde middelen te verkrijgen. Nu veel van de plannen van destijds gerealiseerd zijn, is een nieuw, gedragen en inspirerend plan meer dan nodig.

STICHTING DUURZAAM GROEDE

De Stichting Duurzaam Groede, opgericht in 2013 (KvK 58125434) heeft zich als doel gesteld de duurzaamheid in de Gemeente Sluis te bevorderen waarbij het uitgangspunt is dat alleen door de actieve deelname van de burgers het realiseren van een duurzame samenleving kans van slagen heeft. Dit tracht zij te realiseren door het organiseren van publiekspresentaties en het initiëren van projecten op het gebied van duurzaamheid. Zij richt zich met name op aspecten waar de markt en/of overheid nog onvoldoende aandacht voor heeft.

Aandachtsgebieden de laatste 10 jaar zijn geweest:

- energiebesparing en (cooperatieve) energieopwekking
- energievoorziening en energietransitie
- duurzaam/regionaal voedsel
- gebiedsontwikkeling en klimaatadaptatie

Het WUR project "Schetsen aan de toekomst West-Zeeuws-Vlaanderen" is een voorbeeld van het laatste aandachtsgebied.



Zie verder www.duurzaamgroede.nl

WAGENINGEN WETENSCHAPSWINKEL

Wageningen Wetenschapswinkel werkt samen met maatschappelijke organisaties zonder winstoogmerk door gratis onderzoeksprojecten te organiseren die antwoord geven op hun vragen. Het doel is om groepen in de samenleving te betrekken bij wetenschappelijk onderzoek en om samen directe, positieve verandering te creëren.



HET PROJECT “SCHETSEN AAN DE TOEKOMST WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN” VAN DE STICHTING DUURZAAM GROEDE MET WAGENINGEN UNIVERSITEIT EN RESEARCH (WUR)

VN AKKOORDEN KLIMAAT EN DUURZAME ONTWIKKELING

In aanloop naar het VN klimaatakkoord van Parijs en het formuleren van de duurzame ontwikkelingsdoelen 2015-2030 zijn er tal van initiatieven en conferenties geweest om deze problematiek op de agenda bij de beleidsmakers te krijgen. Het verdrag van Parijs heeft als doel de opwarming van de aarde tot 1,5 C te beperken. Het is aan de verschillende landen de vooruitgang m.b.t. het terugdringen van de CO² emissies te rapporteren. De VN organiseert jaarlijkse bijeenkomsten waar de vooruitgang of het gebrek daaraan besproken worden. Op dit moment is het de vraag of de doelstelling gehaald zal worden en zijn in ieder geval klimaatadaptieve maatregelen nodig. Ook

het VN akkoord duurzame ontwikkeling heeft een globale betekenis waarbij het belang van de specifieke doelen per land verschillen. (Zie SDG goals) Voor Nederland met zijn belangrijke sector intensieve landbouw is de doelstelling het verhogen van de natuurwaarden biodiversiteit van bijzonder belang. (Zie grafiek verlies biodiversiteit).

Voor de Stichting Duurzaam Groede waren deze globale doelstellingen, die nationaal en regionaal in beleid vertaald dienen te worden, aanleiding het initiatief voor het project met de WUR te nemen. Het tijdig anticiperen op de noodzaak van verandering en het omzetten in beleid geeft perspectieven voor de huidige en toekomstige samenleving.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: SAMEN BOUWEN AAN EEN BETERE WERELD

New York, 25 september 2015. Een datum die de geschiedenisboeken gaat halen. Want op die dag zetten in het hoofdkantoor van de Verenigde Naties meer dan 150 wereldleiders (waaronder Barack Obama en de paus) hun naam onder een splinternieuw ontwikkelingsplan van de Verenigde Naties. Ze beloven zich te gaan inzetten voor 17 Werelddoelen voor duurzame ontwikkeling: de Sustainable Development Goals (SDG's). Samen moeten die van de wereld een betere plek maken.



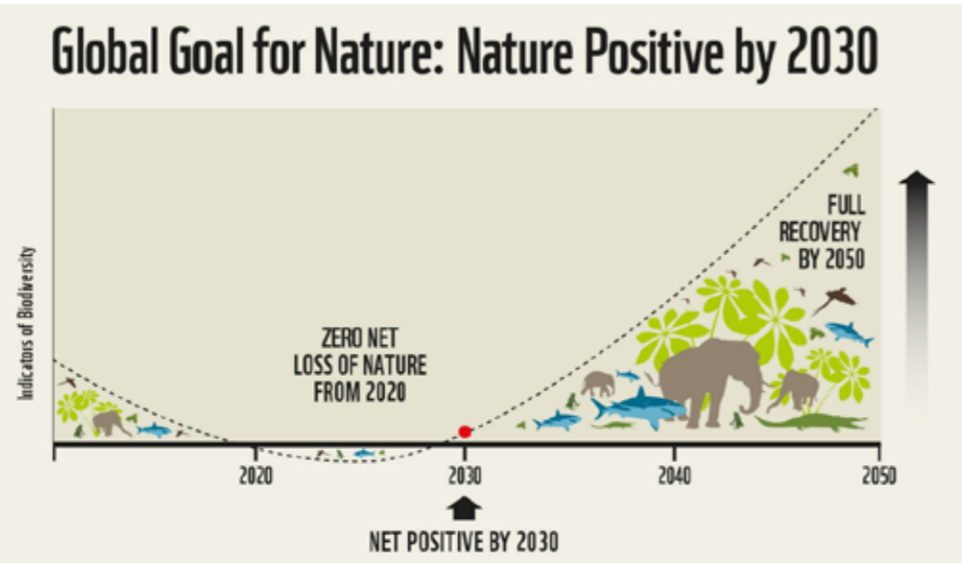
WAT IS HET GLOBAL GOAL VOOR DE NATUUR?

Het wereldwijde doel voor de natuur definieert wat er nodig is om het huidige catastrofale natuurverlies een halt toe te roepen en om te keren. Het wordt ondersteund door een aantal organisaties die regeringen vragen om het doel op internationaal niveau over te nemen, waaraan elk land, de particuliere sector, gemeenschappen en anderen kunnen bijdragen om het te bereiken.

Een wereldwijd doel voor natuur dat op het hoogste niveau wordt omarmd, moet de ambitie van overheden, het bedrijfsleven en de samenleving stimuleren. Het zal samenwerken met het Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework van het VN-Verdrag inzake biologische diversiteit en de overkoepelende missie om het natuurverlies een halt toe te roepen en om te keren. Deze overeenkomst en een mondiaal doel voor de natuur creëert ook de mogelijkheid voor koppelingen tussen biodiversiteit en andere conventies/overeenkomsten zoals klimaat-, oceanen- en landdegradatie.

Een wereldwijde doelstelling voor de natuur - parallel aan de "netto nul"-emissiedoelstelling van het VN-Klimaatverdrag - is onze leidraad bij het veiligstellen van een natuurpositieve wereld tegen 2030, door nu dringend actie te ondernemen om het natuurverlies een halt toe te roepen. We moeten het natuurverlies, gemeten vanaf een basislijn van 2020, een halt toeroepen en ongedaan maken door de gezondheid, overvloed, diversiteit en veerkracht van soorten, populaties en ecosystemen te vergroten, zodat de natuur tegen 2030 zichtbaar en meetbaar op weg is naar herstel.

Tegen 2050 moet de natuur zich herstellen, zodat bloeiende ecosystemen en op de natuur gebaseerde oplossingen toekomstige generaties en de diversiteit van het leven blijven ondersteunen en een cruciale rol blijven spelen bij het stoppen van de op hol geslagen Klimaatverandering.



WAAROM DEZE VERKENNENDE STUDIE NAAR EEN DUURZAME TOEKOMST VOOR WEST-ZEEUWS VLAANDEREN?

Er zijn twee urgenties:

1. De wereldwijde noodzaak om duurzaamheid in al ons handelen centraal te stellen in verband met klimaatverandering, en alles wat daarmee samenhangt zoals de afnemende biodiversiteit, de energietransitie, de toekomst van onze landbouw enzovoort. Onze nationale regering, Europa en de Verenigde Naties hebben daarvoor doelen geformuleerd, en er komen ook heel veel financiële middelen vrij om acties te ondersteunen. Daar moet elke regio een visie op hebben om mee te liften met die middelen.

2. Maar ook lokaal: De werking van het beleidsdocument "Natuurlijk Vitaal (2004)" en onderliggende en parallelle visies over West-Zeeuws Vlaanderen lopen op hun eind. Ze hebben twintig tot dertig jaar lang sturing gegeven aan de ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied. Dat was heel erg behulpzaam om een koersvaste bestuurlijke omgeving te creëren voor ondernemers en burgers. De projecten en ontwikkelingen daaruit zijn allemaal zo langzaam aan gerealiseerd. Denk aan Het vergrote Zwin, Waterdunen, de Nieuwe veilige en landschappelijke kust, de verstedelijking ten behoeve van het toerisme, de Staats Spaanse Lijnen, en vele andere. De vraag is nu: wat is de koers voor de komende twintig jaar?

DE OMGEVINGSVISIE

DE RIJKSOVERHEID WERKT AAN EEN OMGEVINGSWET. DEZE WET BEOOGT EEN BUNDELING VAN ALLE BESTAANDE WETTEN M.B.T. DE LEEFOMGEVING MET ALS DOEL HET VERGUNNINGVERLENINGSPROCES EENVOUDIGER EN TRANSPARANTER TE MAKEN. (INVOERINGSdatum 1 JANUARI 2024)

DE OMGEVINGSVISIE GEEFT HET KADER VOOR RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Nationale omgevingsvisie (NOVI september 2020)

- Klimaatadaptatie en energietransitie
- Duurzaam economisch groeipotentieel
- Sterke en gezonde regio's
- Toekomstige ontwikkeling landelijk gebied

Bij deze wet hoort een visie op de leefomgeving. Na jarenlang decentraal beleid is de Rijksoverheid weer bezig de regio naar zich toe te trekken en heeft de Nationale Omgevingsvisie vastgesteld. Met de NOVI geeft het kabinet richting aan de oplossing voor de grote opgaven waarvoor Nederland staat, o.a.

- Klimaatadaptatie
- circulariteit van de economie
- herstel van natuurwaarden
- woningbouw

Uitgangspunt is te komen tot een duurzame samenleving. Het Rijk geeft met de NOVI richting aan en helpt keuzen te maken: hoe en waar activiteiten georganiseerd kunnen worden. De transitie van het landelijk gebied, noodzakelijk als gevolg van de door Nederland gesloten internationale akkoorden (VN 2030, Parijs 2050) zal gebiedsgevoel plaatsvinden. Leidend zal zijn de ontwikkeling zo te sturen dat er economische perspectieven blijven, dan wel ontstaan.

- Afwegingsprincipes NOVI
- Combinatie van functies gaat voor enkelvoudige functies
- Kenmerken en identiteit van een gebied staan centraal

OMGEVINGSVISIE PROVINCIE ZEELAND

Strategische Lange termijnvisie
Uitgangspunten: De VN Duurzame ontwikkelingsdoelen en de Nationale omgevingsvisie resulteren in uitdagingen en ambities voor Zeeland.

De Zeeuwse Omgevingsvisie (door GS vastgesteld op 12.11.21) borduurt hierop voort, rekening houdend met de specifieke situatie in Zeeland. Het geeft de ambities voor 2050 en de doelen voor 2030. (Tijdens de tweede schetsdag waren zowel de NOVI als de Zeeuwse Omgevingsvisie beschikbaar)

Van belang zijn de afwegingsfactoren:

- doe meer met minder grond
- werk samen en deel kosten en baten
- maak gebruik van de Zeeuwse kernkwaliteiten
- denk aan de toekomst en de rest van de wereld

Als voorbeeld **doelen 2030:**

- **Wonen**
- woonomgeving is klimaatadaptief en draagt bij aan de biodiversiteit

- woningvoorraad is toekomstbestendig, CO2 neutraal en sluit in kwaliteit en kwantiteit aan op de vraag

Het landelijk gebied

- combineer klimaatadaptatie met natuurinclusieve landbouw en voeg natuurwaarden toe
- volhoudbaar landbouwsysteem dat functioneert in evenwicht met de

omgeving. Gesloten kringlopen op een zo laag mogelijk niveau en een adequaat verdienmodel.
• De gezamenlijke inzet van alle partijen bepaalt of en hoe de doelen in de omgevingsvisie kunnen worden bereikt



HET PROJECT MET DE WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH (WUR). NAAR EEN DUURZAAM WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

Stichting Duurzaam Groede heeft Wageningen Wetenschapswinkel benaderd met de vraag of zij bereid waren dit onderzoek te doen. Na overleg over doelstelling en projectorganisatie besloot de WUR via de Wetenschapswinkel deze aanvraag te honoreren. Na het aanstellen van een projectleider (Marcel Pleijte) en een begeleidingscommissie van de WUR werd een eerste bijeenkomst gehouden

met regionale vertegenwoordigers van o.a. ZLTO, Recron, Impuls, ZMF, 't Duimpje en de Provincie Zeeland. Na deze eerste positieve bespreking werd in 2019 studenten van de WUR gevraagd vertegenwoordigers van de Agrarische en Recreatiesector te bevragen rond hun acties voor klimaatadaptatie en biodiversiteit.

Een evaluatie van deze gesprekken liet zien dat: - acties en plannen vooral op de korte termijn zijn gericht en niet op de lange termijn - acties en plannen vooral op bedrijfsschaal zijn gericht en niet op de sector - acties en plannen binnen de sector en niet grensoverschrijdend met andere sectoren zijn

schetsdag). Vanwege de coronamaatregelen kwam het project stil te liggen. Daarna werd een tweede schetsdag georganiseerd op 1 april 2022 waarbij het accent gelegd werd op uitvoeringsmaatregelen. Zie WUR depot: edepot.wur.nl/576876



“PERSPECTIEVEN VOOR DE AGRARISCHE EN RECREATIESECTOR ALS GEVOLG VAN HET VN AKKOORD DUURZAME ONTWIKKELING EN HET KLIMAATAKKOORD VAN PARIJS.”

Op basis van deze resultaten werd besloten de vertegenwoordigers van de verschillende sectoren, alsmede dorpsraden en geïnteresseerde burgers uit te nodigen deze uitdagingen gezamenlijk te bespreken. De eerste schetsdag vond plaats in februari 2020 onder leiding van de landschapsarchitecten M. van Buuren, H. van Engen en M. van Moûrik (zie rapport edepot.wur.nl/549961 (zie resultaten eerste

De financiering van de eerste fase van het onderzoek werd gedaan door Wageningen Wetenschapswinkel met co-financiering door Dow Benelux BV en de Gemeente Sluis.

De tweede fase werd gefinancierd door het TKI Agro en Food binnen de missie klimaatbestendig landelijk en stedelijk gebied alsmede een bijdragen van de Provincie Zeeland.

DE EERSTE SCHETSDAG

Eind februari 2020 is met regionale partners een schetsdag georganiseerd in Groede. Het doel was om met (vertegenwoordigers van) de regionale partners als stakeholders mogelijke toekomst te schetsen voor een duurzaam West-Zeeuws-Vlaanderen. Om wat los te komen van de huidige situatie lag de focus op de middellange en lange termijn, waardoor mogelijke richtingen waarin de regio zich zou kunnen ontwikkelen duidelijker worden.

Vertrekpunt: knelpunten, kwaliteiten en kansen

In twintig jaar is in West-Zeeuws-Vlaanderen heel erg veel veranderd. Een nieuwe kust, veel nieuwbouw voor toerisme, grote natuurontwikkelingen in samenhang met de natuurcompensatie Westerschelde, een krimpende bevolking

en een aangepast voorzieningenpatroon, het autoveer is opgeheven. In drie groepen is in werksessies nagegaan wat de knelpunten, kernkwaliteiten en kansen voor West-Zeeuws-Vlaanderen zijn.

Toekomstbeeld West-Zeeuws-Vlaanderen

Na het inventariseren van knelpunten, kwaliteiten en kansen zijn eerst toekomstbeelden benoemd voor verschillende inhoudelijke thema's voor West-Zeeuws-Vlaanderen. De inhoudelijke thema's waren: landschappelijke hoofdstructuur, watersysteem, energie, groen en infrastructuur. Voor deze inhoudelijke thema's zijn gezamenlijke gewenste toekomstbeelden benoemd.



Werkgroep 3 aan het schetsen.

DE RESULTATEN VAN DE 1^e SCHETSDAG KUNNEN ALS VOLGT SAMENGEVAT WORDEN

DRIE THEMA'S EN GEBIEDEN: KLIMAATADAPTATIE ALS ORDENEND PRINCIPE

1. Het middengebied met krekens als groene zoetwaterreservoirs.

Krekens herstellen als groene (ecodolges, voedselbos) zoetwaterreservoirs (inclusief het benutten van zoetwaterbellen en aanleg zoetwaterspaarbekken). De huidige krekens gebruiken als zoetwaterreservoir voor de landbouw gecombineerd met natuurontwikkeling en recreatie. Langs de krekens kunnen fiets- en wandelpaden (routes) komen om van kust naar achterland te komen. De krekens worden ingezet als zoetwaterberging voor het gebied. De krekens worden breder en krijgen flauwe oevers. Zo kunnen ze meer zoet water bergen. Langs de krekens komen kruidenrijke stroken, rietvelden, hakhoutbossen, griendens en oobossen. Er zijn diverse manieren om krekens daadwerkelijk vorm te geven, bijvoorbeeld stroken langs de krekens of blokken. Eventueel kan er in de robuuste krekens op enkele plaatsen ruimte zijn voor kleinschalige woningbouw of recreatiewoningen. Recreatieroutes kunnen aan de krekens gekoppeld worden of juist de andere landschapspatronen volgen.



Kust versterken met harde en zachte verdediging leidt tot nieuwe ontwikkelingen in binnenland: vooroevers, rewilding. Het creëren van een binnenwater met recreatiemogelijkheden en voedselbos, door binnenlandse duinvorming en benutting kreekmondingen. De bestaande toeristisch-recreatieve ontwikkeling is gericht op de zandige (duinen en strand) kust. De ontwikkeling in West Zeeuws Vlaanderen is vooralnog eenzijdig: vlak achter en aan de kust zijn min of meer eenvoudige 'huisjesparken' ontwikkeld die in belangrijke mate op elkaar lijken. Slechts een paar plekken weten zich hier te onderscheiden door een meer gedifferentieerde ontwikkeling. Het voorstel hier is:

2. De kust en meer differentiatie van toeristisch-recreatieve product in het binnenland.

- De kust blijft de grote trekker.
- Niet overal hetzelfde ontwikkelen.

- Door het (ruimtelijk) concentreren van ontwikkelingen kan ook het voorzieningenniveau versterkt en gedifferentieerd worden;
- Op andere plekken wordt geïnvesteerd in het verbreden van de duin (en strand) zone door het stimuleren van duinvorming. Dat geeft lokaal ook ruimte voor weer een heel ander toeristisch recreatieve typologie (duinwoningen, strandwoningen, kreekmondingwoningen, enzovoorts);
- De agrarische, open gebieden net achter de duinen kunnen daardoor "groen" en "open" blijven;
- Alles in dienst van het verrijken en differentiëren van het recreatieve aanbod, zonder daarbij het kip met de gouden eieren te slachten;
- De beoogde ontwikkeling van duinen en kreekmondingen geven ook ecologisch interessante potenties. Op de manier kunnen op meerdere plekken condities ontstaan zoals in en rond het Zwin.

3. Benutting van oude kreekgrassen in integrale grenszone.

Gebruik patroon oude Linies en

krekensystemen als basis voor een nieuwe waterhuishouding: de Waterhouderij. Met name de Linie van Oostburg en de Passageulelinie en in mindere mate de Bedmarlinie maken een verbindende lijn tussen Zwin en de Braakman. Bij Bakkersdam ligt een belangrijke afplitsing van het geulenpatroon richting Vlaanderen. Probeer in de grenszone het zoetwater beter te conserveren. Stopzetting van oppervlakte waterafvoer van Vlaams (polder)water op Westerschelde via spuien of pompen. Met name genoemd afwatering Sluis Nol Zeven, Sluis Braakman, gemaal Nummer Een. Kom tot een plaatselijke 'Waterhouderij'. Benoem een gebied voor berging van neerslagoverschot en overtollig water bij extreme neerslag en laat dat gebied ook een buffer zijn voor droge tijden zodat van hieruit water kan worden geleverd aan flankerende landbouwgebieden. Ontwikkel nieuwe bossen, met name in het kleinschalige landschap rondom de grens ten zuiden van de linies. Aansluiten op bestaande structuren bij de Braakman. Belangrijke component voor het vastleggen van CO2. Landbouw krijgt betere vochtvoorziening. Belangrijke rol voor landbouw in CO2 vastlegging in de bodem (oa dmv groenbemesting). Is belangrijk voor bodemvruchtbaarheid maar ook in waterhuishouding/vochtleverend vermogen. Alles overziend is een coalitie voorstelbaar, vanuit gedeelde belangen, tussen: landbouw; natuur; waterschap en recreatie. Zoek ook samenwerking en overlappende belangen met Vlaanderen. Niet alleen voorbeeld kunstroute of cultuurhistorie, ook openbaar vervoer en waterhuishouding.

DE TWEEDE SCHETSDAG

TIJDENS DE TWEEDE SESSIE DIE OP 1 APRIL 2022 PLAATSVOND, MET EEN COMBINATIE VAN "NIEUWE" EN "BESTAANDE DEELNEMERS", WERD OOK AANDACHT GESCHONKEN AAN DE UITVOERINGSASPECTEN VAN DE BEOOGDE ONTWIKKELINGEN. IN TEGENSTELLING TOT 2019/2020 KONDEN WIJ HIERBIJ GELUKKIG OOK GEBRUIK MAKEN VAN DE NEDERLANDSE EN ZEEUWSE OMGEVINGSVISIE.

HET DOEL VAN DE TWEEDE SCHETSDAG WAS OM DE VISIE EN DE PLANNEN VAN DE EERSTE DAG CONCRETER TE MAKEN WAARBIJ WE ONS CONCENTREERDEN OP DRIE GEBIEDEN:

- de kuststrook met het accent op toerisme
- het middengebied met het accent op zoetwatervoorziening
- de grensstreek met het accent op bebossing

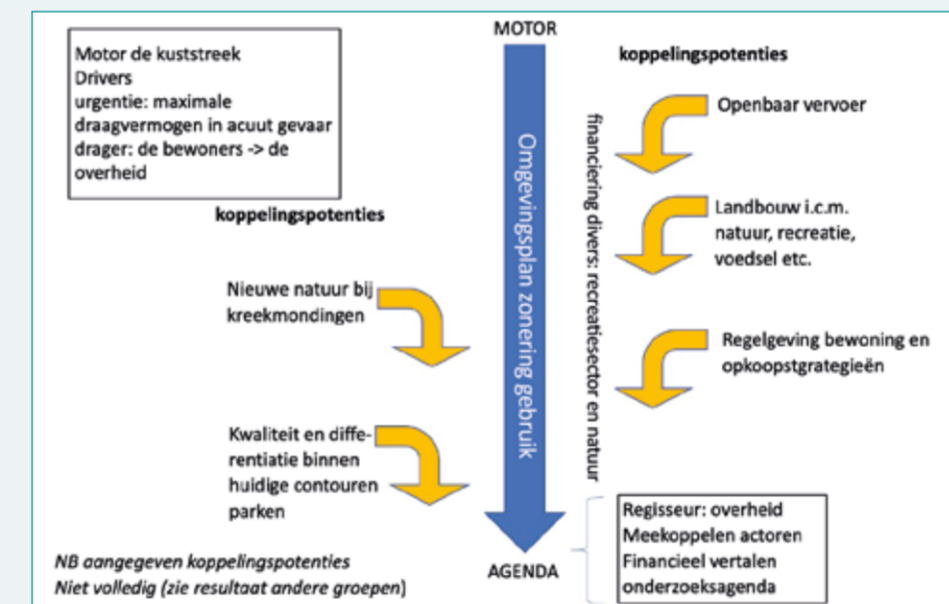
Als inleiding en om de discussie te ondersteunen worden de volgende inleidingen gehouden:

- de zoetwaterstrategie van de Provincie Zeeland door Vincent Klap, beleidsmedewerker bij de provincie;
- de bossenstrategie van de provincie Zeeland door Jeroen Matthijsen, werkzaam bij Landschapsarchitectenbureau Bosch en Slabbers;
- Jitske van Poppering, Postdoc onderzoeker aan de Erasmus Universiteit, presenteerde de aanpak die men in Schouwen Duiveland gekozen heeft voor een zoetwaterstrategie. Voor een

zoetwaterstrategie van West-Zeeuws-Vlaanderen geeft Jitske de tip om zelf tot opstellen over te gaan: "de provincie gaat het niet opstellen. Dat moeten de stakeholders doen." Overigens past dit volgens haar in een trend die we op meer plaatsen zien, bijvoorbeeld bij de provincie Utrecht rond 'smart gezond en groen' en in de provincie Noord-Holland rond Seed Valley, voorbeelden waar de stakeholders het zelf hebben gedaan. Het is volgens Jitske vooral zoeken naar plekken waar kansen samen komen.

JO-ANNES DE BAT: HET IS BELANGRIJK DAT DE REGIO ZELF INITIATIEVEN NEEMT OM TOT REALISERING VAN DE PLANNEN TE KOMEN.

Martin Knuijt, directeur OKRA, presenteerde zijn Actuele visie op toerisme. Martin wijst ons er op dat we



Schets Kansen voor de kust



naar het Zeeuwse landschap nog te veel als een statisch landschap kijken, maar het was een dynamisch landschap. De kustlijn is teruggedrongen, er zijn hardere grenzen. Martin pleit voor een meer dynamische kustzone door:

- kustzone verbreden, rond de zwarte polder ook bij Cadzand;
- kustverdediging, recreatieve druk, geïsoleerde natuurgebieden langs de kust (zonder buffers);
- onderverdeling in drukke en rustige zones naar de kust (slagen);
- maak nieuwe goede gebieden (landzijde van de kust);
- themativering: mondain, familiair, cultureel, maritiem culinair en natuurlijk;
- hoe ziet het er over 50 jaar uit en kan je het dan nog steeds transformeren?

De discussie vond plaats in vier groepen voor de kuststreek, het middengebied en de grensstreek. Plenair hield men zich bezig met bedreigingen.

BEDREIGINGEN

Verziltion

De belangrijkste bedreiging voor de landbouw is verziltion. De verziltionsdruk is voelbaar tot aan de provinciale weg (Groede-Nieuwvliet-Cadzand). Dat is tevens ongeveer de grens van ons deelgebied. Ten oosten van Breskens gaat de verziltion minder ver landinwaarts, omdat de grond daar iets zandiger is en ondergronds zoetwaterbellen heeft. Om de verziltion niet verder te laten toenemen, moet men stoppen met het onttrekken van grondwater voor beregening.

Verstedelijking door verblijfsrecreatie

Het oprukken van de vakantieparken en hotels hebben we maar geschaard onder "verstedelijking". De dreiging van het verder verdichten met vakantiewoningen wordt nog steeds gevoeld, ondanks

de Zeeuwse Kustvisie. De Kustvisie is voor dit gebied niet zo beperkend geweest, omdat er bij de vaststelling van de visie al heel veel bouwplannen in de pijplijn zaten, dat wil zeggen: in een bestemmingsplanprocedure. Deze bouwplannen mochten doorgang vinden. Verder zijn de aandachtsgebieden omschreven als gebieden waar recreatie mag komen, als er maar voldoende kwaliteit wordt toegevoegd, maar anders dan in bijvoorbeeld Schouwen-Duiveland is de beoogde groene kwaliteit niet gekwantificeerd. Bovendien geldt de Kustvisie niet voor het achterland en daar wordt ook gevreesd voor verdergaande verdrichting voor verblijfsrecreatie.

Wegtrekken van eigen bewoners

Enigszins paradoxaal is, dat voor de bewoners van het gebied juist wel hoognodig woningen moeten worden gebouwd. Geen mega-aantallen, maar elk dorp zou iets moeten groeien om voor iedereen een passende woning te hebben. Levenslooptbestendige woningen in het dorp zorgen ervoor dat er weer doorstroming in de woningmarkt komt en dat jongeren hier blijven vanwege het uitzonderlijke woonklimaat. Daarvoor zijn overigens niet alleen woningen nodig. Het behoud van het Zwincollege met minimaal 800 leerlingen is een randvoorwaarde. En het openbaar vervoer zou beter moeten zijn. Bereikbaarheid, school en werk en een goede woonomgeving zijn de pijlers voor het beleid om de krimp te lijf te gaan.

De laatste groep hield zich bezig met governance: hoe kunnen de doelstellingen gerealiseerd worden. De dag werd afgesloten met een presentatie aan gedeputeerde Jo-Annes de Bat en ex-wethouder Ploegaert.

KARAKTERISERING WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

West-Zeeuws-Vlaanderen is vooral een open polderlandschap, dat in stappen is ingedijkt. Het patroon van geulen en dijken in het open polderlandschap laat zien dat het land in kleine stapjes op de zee is heroverd. Er zijn drie oudere polderkernen te onderscheiden met een onregelmatig dijk- en kavelpatroon: Groede, Cadzand en Biervliet. Tussen deze oude kernen liepen geulen die vanaf de 15e eeuw werden ingedijkt. Restanten van dit krekensysteem zijn onder meer het Zwin, de Zwinpolder en de Passageule-Linie.

Bij historische landschapselementen gaat het om geulen en dijken en verdedigingswerken van de Staats-Spaanse Linies. De verdedigingswerken van de Staats-Spaanse Linies zijn aangelegd in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. De vestingen, forten en linedijken sluiten aan op het dijken- en geulenpatroon, omdat het water een belangrijk element was in de strijd. De verdedigingslijn was afwisselend onder Staats- dan wel Spaans gezag. De ontwikkeling ging hand in hand met bedijkingen en inundaties van polders. Bij schaalcontrast gaat het om afwisseling tussen open polderland en de kuststrook (een smalle kuststrook: strand, duinenrij, binnenduinrand en het kleinschalig dekzandlandschap). West-Zeeuws-Vlaanderen heeft grotendeels een zeer open karakter. Alleen rond de dorpen en stadjes en in gebieden met veel bomenrijen is het landschap minder open. Dat laatste is vooral het geval in het oostelijke deel van de Cadzandpolder, het gebied ten zuidoosten van Breskens en het dekzandgebied ten zuiden van Aardenburg. Deze kernkwaliteiten dienen mede sturend te blijven voor de (verdere) gebiedsontwikkeling in West-Zeeuws-Vlaanderen.

West-Zeeuws-Vlaanderen is omgeven door de Westerschelde en de Noordzee.



Het is een geliefde bestemming voor badgasten en natuurliefhebbers. Met de ligging tegen België aan heeft het een bourgondische sfeer. De stranden, duinen en uitgestrekte polders hebben een typisch Zeeuws karakter. Oude polders, dijken, natuurgebieden en stranden wisselen elkaar af. Sporen van de strijd tegen het water zijn overal in het West-Zeeuws-Vlaamse landschap zichtbaar, in de vorm van dijken, kreken en kreekrestanten. Kenmerkend voor de streek zijn de uitgestrekte stranden, hoge populieren op de dijken, oneindige landweggetjes met oude knotwilgen, natte graslanden, schorren, slikken en duinen. De natuur in West-Zeeuws-Vlaanderen is

grotendeels gevormd door het water. Er zijn drie belangrijke natuurgebieden: Het Zwin, de Verdrongen Zwarte Polder en

EEN GELIEFDE BESTEMMING VOOR NATUURLIEFHEBBERS

Waterdunen. West-Zeeuws-Vlaanderen biedt goede mogelijkheden om te wandelen en te fietsen. Naast een aantrekkelijk recreatief gebied is West-Zeeuws-Vlaanderen vooral te typeren als een agrarisch gebied.

Landbouwers verbouwen er voornamelijk aardappelen, tarwe, suikerbieten, gerst, vlas en koolzaad. Veeteelt en tuinbouw zijn nauwelijks van belang, evenmin als industrie. Het gebied bestaat vooral uit zeekleipolders, die soms door kreken van elkaar gescheiden zijn. De binnendijken zijn vaak nog intact en heel bijzonder is de beplanting ervan met knotwilgen, die hier indrukwekkende vormen aannemen. Slechts het uiterste zuiden van West-Zeeuws-Vlaanderen kent enkele kleine pleistoecene gebieden die het nabije Zandig Vlaanderen aankondigen.



DE TOEKOMST VAN WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

STUDENTEN AAN HET WOORD

1. Zuidzandepolder

Het toekomstige landschap van West-Zeeuws-Vlaanderen zou niet zo zeer door de landbouw gekarakteriseerd moeten worden, maar door gezonde, robuuste natuurlandschappen die voedselproductief zijn en wel tot gevarieerde polders moeten leiden. Voor dit project is vervolgens ingezoomd op een polder bij Cadzand: de Zuidzandepolder. Er werden vier scenario's gepresenteerd: scenario 1: business as usual, scenario 2: voedselbossen, scenario 3: maximale diversiteit en scenario 4: zilte teelten. Als toegevoegd principe werd geopperd dat de grens scenario's voor de maximale biodiversiteit zou zorgen. Tot slot werd op microniveau een toekomstige boerderij gepresenteerd: Berghofstede. Uit de plattegrond viel op te maken dat de toekomstige boer meer biedt dan landbouwproducten: een hooiberg met speeltuin, een boomgaard met vruchtbomen en met parkeerplaats, een groenten- en fruitwinkel en café, een opslagruimte en tot slot was het een waterretentiegebied. Het motto voor het gebied luidde dan ook: 'Don't just grow crops, start growing landscape'.

2. Een nieuwe toekomst voor Draaibrug
Draaibrug is nu een kommersiële plek in West-Zeeuws-Vlaanderen, op een kruispunt tussen Oostburg, Aardenburg en Sluis. Het was echter een kruispunt van tramwegen en dus een overstapstation, vandaar de naam. In het dorp staan nog enkele oude gebouwen uit die tijd. De

student activeert deze en voegt nieuwe toe. Dit geheel kan, mits ook weer de routes tot leven worden gewekt, een toeristische of mobiliteitshub worden. De mistroostigheid van het huidige Draaibrug wordt hiermee omgetoverd door een relevant gebruik van wat in de herinnering van de mensen verdwenen was, maar in landschap en bebouwing nog aanwezig, op te wekken en te herinterpreteren en gebruiken.

3. Estuariene kust bij de Zwartepolder
De starheid van de eilanden en de kust is het resultaat van het eeuwig bedwingen van het land op de zee in de Zuidwestelijke Delta van Rijn, Maas en Schelde. Langzaam maar zeker worden in de laatste jaren de harde grenzen weer zachter gemaakt en meer overgangen tussen zoet en zout gecreëerd, terwijl de veiligheid op orde blijft of zelfs wordt verbeterd. De student onderzoekt, met als casus de Zwarte polder, hoe daar een vergroot intergetijdengebied zou kunnen ontstaan en daarin ook een nieuwe toeristische karakteristiek met specifieke verblijfsvoorzieningen. Bijzonder is ook dat juist aan de (nieuwe) zeezijde in het duinlandschap recreatie mogelijk wordt, met verschillende verschijningsvormen in zomer en winter.

4. De Baarzandsekreek als drager voor estuariene kwaliteit en landbouw
De huidige en voormalige kreken in Zeeuws-Vlaanderen zijn residuen van een

eilandenrijk in zee, nu aaneengesloten en ingesloten door de omdijking van Zeeuws-Vlaanderen. De student laat weer zoutwater toe en getij in de Baarzandse kreek en onderzoekt de potentie voor natuurontwikkeling en voor zoute teelt in het hart van het West-Zeeuws-Vlaamse landschap ten zuiden van Groede. Een interessant perspectief voor een landschap dat zeker last zal gaan krijgen van de voortgaande verzilting, en nieuwe natuur en landbouwproductie mogelijk de weg naar de toekomst zullen zijn.

5. De bodemsamenstelling aan weerszijden van de grens als grondslag voor de landbouwproductie
Uit een bodem- en grondsoortenanalyse van West-Zeeuws-Vlaanderen en het aansluitende noordelijk deel van Vlaanderen blijkt hoe er een verloop is van zeeklei naar natte, meer venige grond en naar zanderige bodem. De student onderzoekt of de aanwezige bodem aanleiding kan zijn voor hernieuwde interpretatie van het grondgebruik: van grootschalige productie in de kleigebieden, waterhoudende productie en watervasthoudende kwaliteit in het natte deel ('zoetwater als het toekomstige goud') en bosbouw en veeteelt in de zanderige gronden. De veronderstelling van een volledige circulaire productie komt aan de orde.

DE BIJDRAGE VAN DE STUDENTEN STEDEBOUWKUNDE VAN DE AMSTERDAMSE HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN

De opdracht voor de studenten kwam voort uit een samenwerking in het stedenverband tussen de Gemeenten Amsterdam, Sluis, Heerlen en Delfzijl rond het thema "krimp". In opdracht van de programma secretaris van de stedenband, Diana Jansen, vroeg het toenmalig hoofd van de Masteropleiding Landschapsarchitectuur Meike van Stiphout de studenten welke kansen krimp biedt voor de gemeente Sluis.

6. Superconcentratie als laatste strategie voor een krimpgebied

Een hypothese wordt uitgewerkt dat het Zeeuws-Vlaamse land en de dorpen worden verlaten en dat over 100 jaar een super geconcentreerde nieuwe kern resteert in Breskens, goed verbonden met Vlissingen. De verschijningsvorm van deze nieuwe stad/kern en haar levensvorm als volledig onderdeel van een op natuur gericht landschap in Zeeuws-Vlaanderen wordt gesuggereerd.

SITUATIESCHETS VAN DE LANDBOUW IN WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

West Zeeuws-Vlaanderen beschikt niet alleen over rust en ruimte, prachtige stranden en schitterende natuur maar ook, minstens zo belangrijk, de landbouwsector. Momenteel telt de gemeente Sluis circa 500 landbouwbedrijven, waarvan het grootste deel werkzaam is in de akkerbouw. Iets preciezer gezegd: van de 22.000 hectare cultuurgrond in de gemeente Sluis neemt de akkerbouw er ruim 17.000 voor zijn rekening. Het aantal akkerbouwbedrijven neemt af van 450 in 2010 naar 390 in 2022(CBS). Deze ontwikkeling doet zich in de landbouw overal voor. Net zoals de schaalvergroting die mede hierdoor mogelijk is geworden.

Wat betekende deze veranderingen voor het verdienmodel in de akkerbouw? In de Nederlandse akkerbouw verdiende in 2022 20% van de bedrijven een inkomen van gemiddeld 25.300 euro en 20% een inkomen van gemiddeld 222.000 euro! Een groot verschil dus. Verschilt dat per jaar? Ja, want de eerstgenoemde groep had in de periode 2017-2020 zelfs een negatief inkomen. Armoede dus, terwijl in diezelfde periode de laatstgenoemde groep een gemiddeld inkomen had tussen de 60.000 en 120.000 euro. Natuurlijk verschillen de kosten en

opbrengsten per bedrijf, maar de resultaten laten zien in welke moeilijke situatie veel akkerbouwers in die periode verkeerden.

Met een bouwplan met aardappelen, suikerbieten, tarwe en uien bevinden veel bedrijven in West Zeeuws-Vlaanderen zich in bulkmarkten, waar de invloed van de boer op de prijs die hij krijgt beperkt is, terwijl de kosten alleen maar toenemen. Striktere overheidsregelingen voor gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, stikstofreductie, fosfaatreductie, natuurbescherming en planologische beperkingen dragen bij aan hogere kosten en dus grotere druk op het verdienmodel. Hierbij doet zich de paradoxale situatie zich voor dat de grondprijs intussen op een niveau ligt van circa 75.000 euro per hectare. Dus het beeld ontstaat dat veel boerenfamilies een groot eigen vermogen hebben, maar het moeten doen met een marginaal inkomen!

Je zou kunnen zeggen dat het huidige verdienmodel bestaat uit inkomsten uit verkoop van hoofdproduct en bijproduct (bijv. stro), inkomsten uit bedrijfsstoelagen en inkomsten uit hergebruik van bijproducten van andere



sectoren (o.a. mest). Naast dit dominante verdienmodel komen in de akkerbouw aanvullende verdiensten voor zoals inkomsten uit groene en blauwe diensten (natuur- en landschapsproductie), recreatie, verhuur of verpachting van eigen grond aan derden, levering van specials (o.a. biologische producten), werk voor derden, vergoedingen voor bestuurslidmaatschappen in overheid en/of private sector enz.

Samengevat richting 2035, zal bij ongewijzigde bedrijfsvoering West Zeeuws-Vlaanderen te maken hebben met:

- Meer bedrijven met een marginaal inkomen
- Meer bedrijven die stoppen
- Toename van het aantal bedrijven met neveninkomsten
- Schaalvergroting en
- Verdere druk op het inkomen vanwege overheidsregelingen en verlaging van inkomenssteun van "Brussel" vanwege het EU- Landbouwbeleid.

Peter Zuurbier
Voorzitter dorpsraad Nieuwvliet en adviseur ZLTO

SCHETSEN AAN DE TOEKOMST VAN WEST-ZEEUWS-VLAANDEREN

AGRARISCH NEDERLAND IS IN EEN PROCES VAN TRANSITIE GEDRUKT. VERSNELD NOG WEL! DEZE TRANSITIE HEEFT EEN AANTAL BIJZONDERE KENMERKEN, ZOALS HET GEBREK AAN KADERS, HOGE TIJDSDRUK, ONZEKERHEID EN GROTE IMPACT OP AGRARISCHE ONDERNEMINGEN.

VERWARRING...

Voor de direct betrokken bedrijven is de weg van transitie en het doel ervan niet duidelijk. De transitie naar kringlooplandbouw...wat is dat? De transitie naar duurzame landbouw.... wat is dat? En ondertussen nemen milieu organisaties de gelegenheid waar om veel druk op de ketel te zetten. Immers, zij zien dat de ontwikkelingen eindelijk hun kant op kunnen gaan. Het opgelegde doel vanuit de overheid is helder, maar roept veel weerstand op. Het gaat de overheid om stikstofreductie, verbetering van natuur, klimaat en waterkwaliteit. Het probleem is zo acuut dat, wederom, investeren in technische innovatie duur, te laat en ook misschien niet effectief zal zijn. Mijn stelling is dat de milieu en klimaatdoelen alleen te bereiken zijn, door het aanpassen en opwaarderen van het bestaande businessmodel, met als voorwaarde dat dit model nu moet passen binnen de natuurdoelen. Wat het extra moeilijk maakt is dat de gehele keten nog aangepast is aan het bestaande agrarische model en andersom.

KWARTIERMAKEN....

De rijksoverheid noemt 3 mogelijkheden om als agrarisch ondernemer te blijven bestaan: Verduurzamen, verplaatsten of beëindigen. Een moeilijke keuze, die alleen te maken is als er allereerst vrijdenkend, kritisch en diepgaand de mogelijkheden voor een nieuw businessmodel worden onderzocht. Hierin moet ook de plaats in de keten worden meegenomen. Ga dus met moed, vooruitstrevendheid en lef "Kwartiermaken" omdat het moet! Pas daarna kan men een gemotiveerde keuze maken tussen de drie opties van de overheid. Een vierde oplossing geeft de overheid niet maar die kan wel gevonden worden in samenwerking tussen gelijkwaardige agrarische ondernemers die in hetzelfde schuitje zitten.

MAATWERK...

De milieu opgaves zijn niet gelijk over het land verdeeld. En daarbij komt dat iedere boer uniek is. Immers, ze zijn allen niet in dezelfde mate ondernemer en ze hebben een unieke gezin en familie situatie met al dan niet zicht op opvolging. Boeren hebben een eigen financiële situatie

die voortkomt uit decennia lang boeren binnen het systeem. Het is maatwerk dat gevraagd wordt. Dat is een moeilijke opgave, die begint met het accepteren dat men als "nieuwe" boer alleen het goede gaat doen voor de planeet en de mensen die er wonen. Dit wereldbeeld werkelijk en geheel adopteren zorgt voor een goed uitgangspunt om het duurzame businessmodel te vinden dat past. Ik geef hier een aantal richtingen waarin gedacht kan worden:

- Beginnen met telen voor markten die nabij zijn of duidelijk bepaald zijn;
- Beginnen met telen op inhoudsstoffen en gezondheid;
- Eigen verwerking en marketing van de voortgebrachte voeding;
- Natuur loonwerk;
- Kwaliteit verblijf accommodaties aan te bieden met beleving;
- Door bedrijfsexploitaties samen te voegen;
- Door (neven) handel te drijven;
- Door je bedrijf in de breedste zin van het woord visueel aantrekkelijk te maken;
- Door aan educatie te doen.

DE BOER KAN DIT EENVOUDIGWEG NIET ALLEEN...

De opgave is voor de meeste ondernemers nauwelijks te overzien, zeker niet als je diep bij je bedrijf bent betrokken en als het bedrijf zo opgaat in je dagelijkse levenswijze. De enige manieren om de opgave te maken is het inhuren van gespecialiseerde hulp op het gebied van marketing, productontwikkeling en financiën. En door afspraken te maken in de keten en samenwerkingen aan te gaan in de breedste zin van het woord. In dit soort tijden ontstaan er altijd veel kansen en ik weet eigen ervaring, dat iedere agrarische onderneming van 5 hectare of meer, met de beschikking over bestaande kapitaalgoederen, zoals grond, gebouwen en machines, in alle gevallen een ruim en gestaag groeiend inkomen moet kunnen opleveren als men maar contact maakt met de omgeving, de natuur en met klanten.

Nick Sinke, Biosfeer Groede BV

HOE NU VERDER?

De transitie naar een samenleving die de aarde niet uitput, in evenwicht leeft en werkt met de natuur, begint met het inzicht dat onze huidige manier van samenleven geen toekomst heeft. Dit inzicht, mede door de inzet van veel betrokken burgers, wordt steeds breder gedeeld. Het besef dat er een evenwicht nodig is is niet nieuw: Zie bijv. George P. Marsh, politicus annex boer in Vermont, geciteerd in het boek "Veen Plas Moeras" van Annie Proulx. Hij schreef in 1874: "De mens is overal een verstorende factor. Waar hij zijn voet neerzet, verworden de harmonieën van de natuur tot dissonanten. De verhoudingen en schikkingen die de stabiliteit waarborgen van de bestaande orde worden te gronde gericht. Inheemse dieren- en plantensoorten worden te gronde gericht. Inheemse dieren- en plantensoorten worden uitgeroeid en vervangen door andere van buitenlandse oorsprong: spontane groei wordt verboden of beperkt en het aangezicht van de aarde wordt kaalgesnoeid of bedekt met weerspanning groeiende

plantensoorten en aan het gebied vreemde vormen van dierenleven."

De uitdaging die voor ons ligt is duidelijk: Er is een Nationaal Programma Landelijk Gebied, er zijn ecoregelingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en er is een plan 'Samen voor biodiversiteit'. Het komt nu aan op uitvoering. Gelukkig wordt het aantal burgers dat de noodzaak van handelen inziet steeds groter.

Door proactief te participeren in de discussie omtrent de nodige maatregelen ontstaan er perspectieven voor alle betrokkenen. Het burgerparticipatietraject, G1000 van de gemeente Sluis geeft hiertoe de mogelijkheid. Wij van Stichting Duurzaam Groede hopen met dit project daar een bijdrage aan geleverd te hebben.

Bart J. Groot



Uitnodiging

Op **21 april** zal dit project in de Grote Kerk Groede gepresenteerd worden waarbij de nadruk gelegd zal worden op de vraag: **Hoe nu verder?**

Een discussie onder leiding van Joost Schrijnen met:

- Rob van Westrienen, Het Zeeuwse Landschap
- Leo Dekker, ZLTO
- Martijn Knuijt, Ontwerpbureau OKRA
- Wigbert Steenbeek, Provincie Zeeland

Aanvang 19.30, Kerk open 19.00. Toegang gratis

DEELNEMERS AAN HET PROJECT

1. Kustgebied (Bianca de Vlieger)

Han van Born, Ruud van Leeuwen, Elly Clyncke, René Beijersbergen, Jacqueline de Jong, Peter Zuurbier (Voorzitter dorpsraad Nieuwvliet en adviseur ZLTO), Corneel Soeting, Johan Provoost

Verherbrugge, Aad Speksnijder, Rinco de Koeijer

4. Governance (Pieter Boone)

Jan Joris Midavaine, Wigbert Steenbeek, Bart Groot (Voorzitter St. Duurzaam Groede), Joost Schrijnen, Vincent Klap, Martin Knuijt, Jitske van Popering, Leo Dekker, Pieter Boone, Marcel Pleijte

2. Middengebied (Martine van Moûrik)

Suzanne van de Straat, Bas Scheurwater, Walter de Milliano, Jaap Boekker, Hans Risseeuw, Jan van Minnebrugge, Rene Beijersbergen, Therese Polleat, Emmy de Koeijer, Ruud Muusze

Deelnemers aan het eerste ontwerpatelier die niet bij het tweede ontwerpatelier aanwezig konden zijn:

Luc Buijsse, Jan Ducaat, Peter Filius, Peter Leguit, Nick Sinke, Erik v. d. Hemel, Hanneke Vermue, Erik van Damme, Thijs Soeting, Gerard Straver

3. Grensgebied (Thamar Zeinstra)

Chris Hermans, Jaques le Grand, Jo Timmers, Jeroen Matthijssen, Martin Zonneveld, Huub Buysse, Jaap

VERANTWOORDING

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van de Stichting Duurzaam Groede en gerealiseerd door de Ideeenfabriek Pieters. De inhoud is gebaseerd (tenzij anders aangegeven) op de resultaten van het WUR project "Schetsen aan de Toekomst" West-Zeeuws-Vlaanderen.

Wij danken de deelnemers aan dit project voor hun actieve bijdrage. Een speciaal dankwoord voor de projectleider Marcel Pleijte en Joost Schrijnen - emeritus praktijk hoogleraar Strategie en Planning aan de TU Delft - die de Stichting Duurzaam Groede bij dit project van het begin af aan begeleid heeft.